

ЗІСТАВНЕ МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2'276

Валерій Мокієнко, д-р філол. наук, проф.
Санкт-Петербурзький державний університет,
Санкт-Петербург

УКРАЇНСЬКЕ АРГО ЯК ДЖЕРЕЛО РОСІЙСЬКОГО ЖАРГОНУ

*Присвячена питанням функціонування слов'янської, зокрема українсько-російської, жаргонної лексики, де на прикладі слова **халява** і утвореного від нього фразеологізму **на халяву** розглянуто нові етимологічні інтерпретації та функціональні характеристики жаргонізмів у сучасних українській і російській мовах.*

***Ключові слова:** арго, жаргон, українсько-російський жаргонізм, слово **халява**, фразеологізм **на халяву**.*

А мені б ще лютості –
Реготать надривно
Над дурною мудрістю,
Мудрим марнослів'ям.

А. Мойсієнко. “Над мою долею...”

Столітній ювілей кафедри української мови та сімдесятилітній ювілей її завідувача професора Анатолія Кириловича Мойсієнка надихають багатьох славістів на теми, пов'язані з україністикою і її загальнославістичними флюїдами. Оскільки науковий діапазон інтересів кафедри і Ювіляра неосяжно широкий, вибір теми для ювілейного видання не важкий. Однак, учитуючись у поетичну творчість Ювіляра, можна знайти ту тематичну домінанту, якою він особливо захоплений. І, здається, що рядки його вірша, виведені мною в епіграф, є однією з домінант і поетичного, і наукового інтересу Анатолія Кириловича.

Реготать надривно
Над дурною мудрістю,
Мудрим марнослів'ям...

Справді, Ювілярові притаманний талант знаходити в повсякденних словах і явищах навколишнього життя і “дурну мудрість”, і “мудре пустослів’я”. Знаходити “надривно”, але не просто висміювати їх, а витончено проникати у їхній поліфонічний сенс, доступний натхненному Поетові й істинному Філологові.

Ось чому при виборі теми я обрав жаргонну лексику і фразеологію – тобто таке “мудре марнослов’я”, яке ще зовсім недавно виганяли за межі літературної мови, борючись “за чистоту мови”. Однак жаргонна “дурна мудрість” пробила жорсткі нормативні кордони і тепер надривно регоче над цензорами, кодифікаторами і нормалізаторами. І, регочучи, перетинає кордони мов – особливо мов споріднених.

Дослідники давно вже довели і показали на багатьох прикладах потужний вплив українського арго на слов’янський жаргонний простір, особливо простір російського жаргону. Якоюсь мірою українська мова стала мостом від німецького (*resp.* ідиш) і польського кримінального арго в російську. Цей процес відбувся і через Київ, і через “Одесу-мату”, і через “Ростов-папу”, і, доходячи до Петербурга, зливався з давньою фенею-офенею, занесеною здавна на нашу спільну Русь із Візантії разом з торговцями-офенями і каліками перехожими. У монументальній докторській дисертації проф. Олекси Горбача, яку за допомогою його вдови Анни-Галі Горбач нам вдалося перевидати з коментарями у Львові [Горбач 2006], на багатьох мовних фактах позначена траєкторія арготичної взаємодії української та інших слов’янських мов.

Цю траєкторію простежують і багато сучасних жаргонологів. У докторській дисертації і монографії одного з авторитетних російських дослідників жаргону М. Грачова окремий розділ присвячений українським запозиченням [Грачев 1997, 78–80]. Їх тематичний діапазон досить широкий – наприклад:

- розряди декласованих елементів і їх угруповання: *блудяга* ‘бродяга’, *ганка* ‘міліціонер’, *шмаровоз* ‘постачальник “живого” товару для публічних будинків’, *мандреха* ‘повія’, *кодла* ‘згряя злочинців’ і т. ін.;
- дії, пов’язані зі злочинами, смертю, хворобою: *блякать* ‘говорити дурниці, лаятися’, *цваркать* ‘говорити на арго, говорити незрозуміло для інших’, *шмагать* ‘бити, побити’, *шмальнуть* ‘вистрілити’, *ховать* ‘ховати крадене’ і т. ін.;

• позначення найрізноманітніших реалій: *гроши* ‘гроші’, *в'язник* ‘в'язниця’, *пляшка* ‘пляшка спиртного’, *стусан* ‘удар’, *макитра* ‘голова’, *хомка* ‘ніж’ і т. ін.

Переконлива статистика генетичного впливу українського аргю на російське, пропонована в дослідженні М. Грачова: 64 % арготизмів українського походження перейшло в професійну лексику російського аргю, 18 % – у побутову, 9 % – у тюремне аргю і 9 % – у спеціалізовані аргю шахраїв і повій. При цьому 89 % українізмів запозичено російським аргю без семантичних змін [Грачев 1997, 80].

М. Грачов спеціально виокремлює й такі арготичні українізми, походження яких залишається досі ще остаточно не з'ясованим або спірним. Такі, наприклад, *шкура* ‘неповнолітня повія’, *шкет* ‘підліток-арештант, що виконує пасивну роль при гомосексуалізмі’, *шкирла* ‘співмешканка злодіїв’, *капорник* ‘донощик, зрадник’, *хавать* ‘їсти, харчуватися’ і т. ін. І справді, такого роду слова залишаються відкритими для етимологічних розвідок. У своєму короткому, але ґрунтовному словнику українського жаргону Л. Ставицька не просто реєструє такі випадки, але і вказує на етимологічні різночитання. Так, джерела укр. *шкет* ‘підліток’, ‘недосвідчений злодій-одинак’, ‘людина низького зросту’ нею віднесено – або вслід за нами (Грачев, Мокиєнко 2000, 188) до англ. *scout* ‘член організації скаутів’, або до нім. арг. *Scheker* ‘вуличник’, ідиш *seqec* ‘хлопець (не єврей)’ (Горбач 1966, 23; Ставицька, 302). Слово ж *хавати* ‘їсти, споживати їжу’, ‘сприймати щось із схваленням, уподобанням’ українська дослідниця виводить услід за попередниками або з циганської *te has* ‘харчуватися’, *hava* ‘ім’, або з українського *хавкати* ‘їсти, харчуватися’, *хава* ‘щелепа’ (Ставицька, 276).

Один із таких українсько-російських жаргонізмів, походження якого викликає незмінний інтерес, – слово *халява* і утворений від нього фразеологізм *на халяву*. Потрапили вони і в поле нашого зору (Мокиєнко 2000). Але активізація цього слова і вирази в сучасній українській та російській мовах викликали нові етимологічні інтерпретації та функціональні характеристики, що дає привід повернутися до їхнього аналізу. Тим більше, що вони ідеально відповідають поетичній кваліфікації А. Мойсієнка. Адже від них і деяких їхніх історико-етимологічних інтерпретацій (особливо в інтернет-ресурсах) віє густим ароматом “дурної мудрості” і “мудрого марнослів'я”.

Семантична і словотворча активність жаргонізму *халява* зробила його одним із найбільш актуальних символів, соціолінгвістичною домінантою сучасної української та російської мов. Саме як домінанта воно зараз постійно вживається і його носіями, журналістами, перегукуючись із прислів'ям *На халяву и укус сладкий*, і з такими похідними, як *халявицик*, *халявний*, *халявить* і под.

І справді, експансія цього жаргонізму в сучасній пресі і розмовній мові вражає своєю семантичною, фразеологічною і словотвірною активністю. Словники російського жаргону фіксують фразеологізм *на халяву* у трьох значеннях. При цьому кожне з них маніфестується різноманітними словосполученнями, що відбивають семантичну продуктивність:

1. 'Безкоштовно, даром, за чужий рахунок або без особливих зусиль': *жить / прожить на халяву; пить (выпивать, хряпнуть, бухать, бусать / буснуть) на халяву; На халяву и укус сладкий; брать на халяву, получают на халяву; раздавать что-то на халяву; гуляют на халяву; ездить / съездить (прокатиться [особливо – за кордон] на халяву; покатаются [на каруселі] на халяву; ездить [на транспорті] на халяву; парковаться на халяву; трахнуться на халяву; посетит концерт (послушать музыку) на халяву; звонит по телефону на халяву; завести себе почтовый ящик в Интернете на халяву*. Це значення не тільки широко відображене сучасними словниками російського жаргону і збірниками неологіки, але й регулярно репродукується текстами сучасних мас-медіа та інтернетом.

2. 'У надії на щасливу випадковість; навмання, на авось; навмання, як доведеться': *сдать экзамен на халяву (на халявку); выступать на халяву* [без попередньої підготовки]. Це значення менш активно функціонує у пресі, але продовжує жити в розмовній мові – особливо молодіжній.

3. 'Недбало, неякісно, сяк-так': *сделать что* [зшити, написати] *на халяву*. Сфера цієї семантичної характеристики звороту також не виходить за межі розмовно-жаргонного узусу.

Ці семантичні характеристики (які можна було б легко деталізувати і нюансувати) інтенсифікуються завдяки численним похідним російського жаргонізму *халява*: *на халявинку, на халявщину, на халявщину, на халявку* – те саме, що *на халяву* в 1-му значенні; *халявно* 'те ж, що *на халяву*'; *халявить, схалявить* 'халту-

рити, робити що-н. недобросовісно'; *халявицик, холявицик* 'людина, яка любить отримувати що-н. даром, за чужий рахунок, не докладаючи зусиль і праці'; *халявник* 'нероба, халтурник; нахлібник'; *халявочник* 'нахаба'; *халявочниця* – жін. до *халявицик*; *халявний, холявний* 'безкоштовний, одержуваний за чужий рахунок' (напр. *халявные подарки, халявный кофе, халявное шампанское, халявная приватизация*); 'недбалий, неякісний' (напр. *халявное звучание, халявная музыка*); 'легкодоступний'; *халявочный* 'дармовий'; *халявность, холявность* 'непрофесіоналізм, дилетантизм'; *халявничество* 'несумлінне, недбале ставлення до чого-н.'

Функціонує слово *халява*, його похідні і в сучасному українському жаргоні (resp. сленгу). Так, "Словник сучасного українського сленгу" (Кондратюк, 312–313) фіксує активність такого "халявного" гнізда: *халява* 'підрібок', 'погано виконана робота'; *халявити* 'підробляти на стороні', 'байдикувати, ухилитися від виконання чогось', *халявний* 'дармовий', *халявицик* 'людина, яка звикла жититися дармовим'. Слово *халява* реєструється і в "Першому словникові українського молодіжного сленгу" Світлани Пиркало (Пиркало, 75, 79) – причому, з відсиланням на лексему *шара* 'даровизна, щось безоплатне'.

Найбільш системно і розгорнуто, з контекстами з сучасної літератури, преси і стилістичною кваліфікацією, описується це лексико-фразеологічне гніздо у словнику Лесі Ставицької (Ставицька, 278–279):

ХАЛЯВА, 1. *крим. мол.* Задоволення потреб, отримання чого-небудь за чужий рахунок, безкоштовно.

♦ **На халяву**, *крим. мол.* Безкоштовно, на чужий рахунок.

♦ **На халяву і оцет солодкий**, *крим. жрм.* Приємно те, що дістається задарма.

2. *мол.*; *несхвальн.* Безвідповідальність, недбале ставлення до справи; непрофесіоналізм, халтура.

3. *крим.* Повія.

4. *крим.* Дівчина, жінка. ♦ **Зачепити халяву**, *жрм.* Познайомитися з дівчиною.

5. *крим., мол.* Щось нікчемне, непотрібне.

♦ **Давити халяву**, *жрм.* Байдикувати, нічого не робити.

ХАЛЯВНИЙ, -а, -е; *мол.* Безкоштовний, такий, що отримується за чужий рахунок.

ХАЛЯВНИК, -а, ч; *мол.* Людина, яка користується чим-небудь безкоштовно або за чужий рахунок; нахлібник, нероба.

Халявщик, -а, ч; *мол.* Те саме, що ХАЛЯВНИК.

Що ж об'єднує всі ці похідні в історико-етимологічній ретроспективі? Де витоки семантичного розмаїття слова *халява* і в разі *на халяву*?

З одного боку, це слово, – як і презирливо конотований зворот *старая халява* або субстантивований прикметник *халявная* (Скачинський, 149) у жаргоні давно вже стало позначенням немолодої, негарної жінки (зазвичай повії) або злодійки. Пор. також *халявка* ‘злодійка, шалава’. Слово в близькому до цього значенні – ‘неохайна жінка, кудла’ вже давно відомо не тільки російському жаргону, але й діалектам. Пор. різні його значення і варіанти: *халява, халява, халявка* – лайливе обл. ‘нечупара, кудла, неохайний’, ‘млявий, сонний, ледачий і паскудний’; ‘розпусна жінка’; олон. *халява* ‘завзята жінка’; симб. ‘пустунка, лайливиця’; і омонім (пск., тверськ.) *халява* – “замість холера, хвороба” (ДК 4, 1164); обл. орл. *нехалява*, курськ., смол. *нехалява* ‘нечепура, неохайний’ (ДК 2, 1406). І в російському жаргоні, і в діалектах це слово нерідко використовується і як лайливе слово більш загального значення – ‘нікчемна людина’, ‘неохайна людина’, ‘негідник’; жарг. *чертова халява* ‘про вкрай зухвалу, нахабну людину’; олон. *халямá окуянная* – лайливе слово (ДК 4, 1165); жарг. ‘що-н. легкодоступне, необтяжливе’. Семантично і словотворчо ці лексеми легко зв'язати з такими іншими похідними того ж кореня, як жарг. *халявить, халявничать* ‘робити що-н. недобросовісно, нечесно; халтурити’ (Елистратов, 518); арх., кар. *халявить, захалявить что-л.* ‘забруднити, загідити’ (ДК 4, 1164–1165; СРГК 2, 230); кар. *захалявиться* ‘забруднитися’ (СРГК 2, 230); жарг. *халявний, халявний* ‘нікчемний, неякісний, поганий’ (Воривода), ‘легкодоступний, необтяжливий’ (ББИ, 266; Балдаев 2, 119); арх. *халявний* ‘неохайний, нечепурний’; пск. ‘млявий, кволий’ (ДК 4, 1164–1165).

На етимологічному і семантичному рівні цей ряд жаргонізмів і діалектизмів допускає прямий зв'язок зі словами *халява, халява, халявка* – ‘шевська халява’, що В. Даль кваліфікує як *півд.* і *зах.* (пор. також пск. *халявка, халяви* ‘те саме’) із такими переносними значеннями, як ‘скляна пляшка’, ‘скляна заготовка’, ‘роздуте в міхур скло’, а також (в'ятськ.) – ‘рот, паща, зів’ (ДК 4, 1164). По-перше, такий зв'язок впливає зі словотвірної структури і етимологічної логіки

стародавнього праслов'янського дієслівного кореня *chol-. У значенні 'халява', 'верхня частина чобота', 'частина черевика, яка закриває ногу від ступні до коліна', 'спеціальна панчоха або шматок матерії, яким обв'язують ноги', 'нижня частина штанин' і т. ін. це слово (зрозуміло, в різних звукових і словотворчих утіленнях) рідинне рос. *халява*, відоме практично всім слов'янам: пол. *cholewa* 'верхня частина чобота (buta)'; давн.-чеськ. *cholava* 'шматок матеріалу для обв'язування', н.-луж. *chólowa*, зазвичай мн. *chólowy* 'spodnie', діал. 'панчоха', *chólówka* 'панчоха без стопи'; в.-луж. *cholava*, *kholowu*, *cholewu* 'штани, штанина'; рос., біл. *холява* 'шевська халява'; укр. *холява*, *халява* 'халяви'; с/х *holeva* 'панчоха', нині в Істрії, а в чакавських діал. уже в XVI ст.; з іншим суф. *chol-ua, *col-ьa: с/х *hlaia* 'панчоха', *hlaie* 'штани', словен. *hlfa*, *hlfue* 'те саме', укр. *холоша* 'штанина брюк' і т. ін. (див. матеріали етимологічних словників). Початкове його значення, мабуть, – 'те, що загортує, обмотує', 'те, що зберігає [взуття, ноги]', співвідносно з реконструйованими праслов'янськими діалектизмами *xalavъ, *xal'avъ, *xalaviti (Brückner, 182; Sławski 1, 74–75; EPCJ–OC, 77–78). Показово при цьому, що деякі його переносні значення мають велику ареальну далекобійність – напр., значення 'рот, паща, зів' зафіксовано і білоруським просторіччям (*заткні халяву!* 'замовкни!' (Леп. 1, 30), і білоруськими діалектами (в туровському порівнянні: туровськ. *рот бу халява, без зубов* (ТСБМ 5, 228)), і в Кашубії (*x'olava* 'халява, верхня частина панчохи, обтягує гомілку', 'рот, паща', пор. також *x'olavñica* 'балакуча жінка' (Sychta 2, 46)). Кашубський матеріал, між іншим, добре пояснює логіку метафоричного перенесення у значень 'халява' – 'рот': *Mědk jak xolava, mec pěsk jak rěbacka xolava; Svat ñe je x'olava* – 'світ не такий уже й малий'; *Tam je taku muzika jak rozervañě x'uelavě* – 'про галасливі веселоці' (Там само). Українська мова тут не тільки не виняток, а й – своєрідний центр іррадіації: пор. *робити з губи (з тиска) халяву* 'не виконувати своїх обіцянок; брехати; перебільшувати', зафіксоване збіркою М. Номиса і вживане М. Коцюбинським (ФСУМ 1, 740). По-друге, пейоративність стилістики і лайливі конотації з неохайною і легкодоступною жінкою знаходять семантичний паралелізм у різних – як слов'янських, так і неслов'янських мовах, де метафора 'взуття' – 'жінка' – своєрідна семіотична універсалія, що відзначає у своєму словнику і Л. Ставицька: "Пов'язане з однозвучною українською і білоруською лек-

семою у значенні “верхня трубчаста частина чобота, що прикриває литку”. Метафора *взуття* – жінка – семантична універсалія, що виявляється в різних слов’янських і не слов’янських мовах” (Ставицька 2003, 279). Пор. рос. прислів’я *Жена – не лапоть, з ноги не сбросишь*; прост. жарг. *старая калоша* ‘про стару і хвору жінку’; англ. *old boot*; фр. *vieille pute* – ‘стара повія’ (букв. “стара туфля”). Уже згадане жарг. *стара халява*, як бачимо, цілком вписується в цю універсальну метафоричну модель. У східно- та західнослов’янських діалектах лайливе значення може бути і вельми дифузним – пор. біл. (туровськ.) *керзова холява*: “*Чого кричиш, холява керзова!*” (ТСБМ 5, 228), або: біл. *дурны як халява* (Івченко 1996, 19), пол. *głupi jak cholewa* (НКР 1, 670), пол. (діал.) *Mądry jak staro cholewa* – ‘про нерозумну людину’ (НКР 2, 425) і т. ін. Цікаво, що на означення лайливої характеристики жінки етимологічний “родич” цього слова уживаний і в південнослов’янській зоні: сербськ. *ашовуша* ‘непорядна жінка’, *олавица* ‘брудна, неохайно вдягнена жінка’ і т. ін. (ЕРСЈ-ОС, 77–78).

Показово, що саме активність “взуттєвого” значення породила деякі прислів’я і приказки, які характерні для польської, кашубської, української та білоруської мов, але не зафіксовані в російській. Така, наприклад, одна з популярних і зараз українських, білоруських і діалектних російських жартівливих приказок *Знати (пізнати, видно) пана по халявах; Пана видна на халявах; Видно пана по халяве* (Ганчук, 28) ‘видно істинну сутність когось’. *Халява* в ній означає ‘високі халяви чобіт, які носили гайдуки – дворові охоронці польських панів’. Гайдуки носили високі халяви, прикрашені так званими *китицями* (*кутасами*), колір яких визначав сам пан. За кольором таких *китиць* було легко встановити, у якого пана служив гайдук. Тому вираз буквально значив “про пана можна дізнатися по *халявах* його охоронців-гайдуків”. Ця приказка відома і польській мові – *Roznać pana po cholewach*, де її пояснюють дещо інакше: чоботи з червоними і жовтими *халявами* надівалися до столу, а з чорними – виставлялися за двері. Тому буквально вона значила “Найкращі місця дістаються багатим панам, а бідними нехтують” (Krzyżanowski II, 49–50). Польські пани і магнати в Україні носили взуття з *халявою* з різнокольорових дорогих матерій, що повинно було ставати зовнішнім показником їхнього багатства і знатності.

Аналогічне мотивування польської приказки *Czerwone i żółte cholewy do stołu, a czarne za drzwiami*, записаної 1894 р. Пор. білоруський і український народний вислів, записаний І. Носовичем (1874, 50): *в халяву вступивши* “глузливо, якщо хто озброюється проти старших від себе, мовби замість постолів надів чоботи і загордився” (Номис, 141; Скрипник 1973, 156–157; ПП 3, 226; Ужченко 1988, 110–111; Івченко 1998, 123).

До “взуттєвого” значення відносять також укр. *халявки смалити*, біл. *халявкі смаліць* (ФСУМ 2, 832; ТСБМ 5, 175; СБГПЗБ 5, 285), польськ. *cholewki smalić (palić)* ‘залицятися до кого-н., упадати за ким-н.’ (Бабич, 14; Івченко 1996, 111); пол.:–*Dociec ujrzeć cholewę, aby poznać, że but jest* (НКР 1, 284); укр. *халявки понекти* ‘ззнати невдачі під час сватання’ (Номис, 172); укр. діал. *в халяву вступити*, біл. *уступіць у халяву* ‘раптом загордитися’ (Ужченко 1994, 121; Носович, 50; Івченко 1998, 149); укр. *вскочити вище халяв* ‘потрапити в неприємне, складне становище’ (ФСУМ 1, 153); *сипати / сипнути (сипнути) жару за халяви комусь* (жарт.) ‘дуже докучати кому-н. чим-н.; провчити кого-н. за що-н.’ (ФСУМ 2, 806); *лизати халяву (халяви, чоботи, черевики) у кого, кому* (зневаж.) ‘підлизуватися до кого-н.; догоджати кому-н., принижуючи свою гідність’ (ФСУМ 1, 423); діал. (буковин.) *за халяву сховати що* ‘приховати що-н.’ (Бабич, 14; Івченко 1996, 111) – пор. “*Захалявна книжка абітурієнта, або шпора*” (назва Довідника для абітурієнтів. Київ, 1998); укр. прислів’я *Не противсь, що забродивсь, аби халяв не покаляв* (Номис, 140; ПП 2, 52–53); *Бий лихом об землю, як швець мокрою халявою об лаву* (ПП 3, 157).

Слово *халява* в сучасному українському та російському жаргоні і просторіччі, як ми бачили, нерозривно пов’язане з висловом *на халяву* ‘за чужий рахунок, безкоштовно, даром’. Саме в цьому значенні вони стали однією з соціолінгвістичних домінант, символом і нового часу, коли халявою приманюють довірливих покупців і вкладників у сумнівні підприємства і банки, культивуючи спокусливе для будь-якого “совка” утриманство. Як же ця актуальна семантика етимологічно пов’язана з давнім “взуттєвим” значенням слов’янського слова *халява (холява)*?

Швидше за все, актуальне зараз значення – результат законно-мірного посилення негативної експресивності, закладеної в переносній семантиці “взуттєвої” метафори. Не випадково в кращих

словниках російського аргю ці значення вибудовуються в одному послідовному ряді (Елистратов, 518). “Брудний і широкий рог”, “неохайна жінка”, “занедбана повія”, “погана, нікчемна людина” та інші лайливі конотації цього слова – ланки одного ланцюга, де ‘непридатне’, ‘дешево’ і ‘дармово’ органічно продовжують одне інше. Але в російській мові це слово в значенні ‘халява’ – вузький діалектизм, повністю витіснений нинішнім жаргонізмом. Тому будь-якому росіянинові, котрому хоча б пасивно знайома українська мова, не тільки саме слово *халява*, але і фразеологізм *на халяву* логічно здається запозиченим з української. Характерно, що при одній із перших літературних фіксацій цього звороту, відображений і словником російської неологіки, така українська “паспортизація” була прямо експлікована: “Словом, криваве лихоліття громадянської війни Бабак прожив на халяву. З однією лише поправкою: у зневажливому українському “прожити на халяву” є відтінок хитрості, пустоців, спритного і дрібного обману. Халява Бабака, виходить, є іншою – нудною, дразливою, немічно-принизливою” (В. Ляшенко. Анатомія одного предательства // Новый мир. 1981. 9) (НСЗ–80, 860).

Спеціальний лінгвістичний аналіз вживань цього виразу і його похідних [див.: Мокиєнко 2000] проте змушує прийти до парадоксально іншого висновку: жаргонний зворот *на халяву* в українській мові – все-таки запозичення з російської, а не навпаки. Характерно, що його не фіксує жоден тлумачний словник української мови, починаючи від словника Б. Грінченка і закінчуючи 11-томним академічним, жоден фразеологічний словник (включаючи недавно виданий академічний двотомник), і навіть – жодне зібрання українських прислів’їв і приказок, у тому числі і такі фундаментальні, з деталізованими діалектними матеріалами, як книги М. Номиса, І. Франка і М. Пазяка. Цей зворот лише в кінці минулого століття потрапив до мовної орбіти українських засобів масової інформації, що зафіксовано словником Л. Ставицької. Не випадково автор зводить цей фразеологізм не до слов’янського корнеслова, а до давньоєвр. *Khalav* – ‘молоко’, помічаючи, що “в давнину у єврейських містечках бідним дітям при синагогах безкоштовно видавали молоко” (Ставицька, 278). Л. Ставицька, яка надіслала мені свого часу цю етимологію, витягнуту нею з інтернету, справедливо сама в ній сумнівалася.

Уживаний, але набагато менше, ніж у російському побуті, зворот *на халяву* в білоруському просторіччі, де він функціонує (з несхвальною оцінкою) в поєднанні з дієсловами *жыць, пра-жыць* і *выпіваць, рабіць што* відповідно у двох значеннях: ‘хитруючи, виляючи, нічого не роблячи’ і ‘безкоштовно, даром, нічого не сплачуючи’. Контексти, що наводить І. Лепешав (Леп. 2, 55), належать або новітнім білоруським письменникам, або взяті з сучасної преси. В інших білоруських словниках цей вираз не зафіксований, що також говорить про його експансію з російського жаргону.

Аналізуючи це слово і його похідні в домінантних значеннях ретроспективно, доводиться, як уже говорилося, визнати, що як жаргонізм воно все-таки має російське походження. Мабуть, семантика ‘даром, за чужий рахунок’ акумулювалася в ньому за рахунок фразеологічного значення звороту *на халяву*, який характерний саме для російського жаргону і відомий лише периферії української та білоруської мов. Зворот же цей, у свою чергу, формувався і інтенсифікувався за рахунок активності російської розмовно-просторічної і жаргонної фразеологічної моделі з прийменником *на*: *на дармовщину, на дармовщинку; на шаромыжку* ‘за чужий рахунок, даром’; (*брати, отримувати щось*) *на халтуру* ‘отримувати щось даром, за чужий рахунок і без особливих зусиль’; *бусать на халтуру* ‘пити, пиячити за чужий рахунок’ (ТЖ, 26; СВЯ, 12; ББИ, 36); *на дурика (мол.)* ‘задарма; хитро, обманом; нахабно’. Пор. жаргонні звороти з прийменником *на* типу *братъ / взять на арапа кого* ‘діяти щодо кого-н. нахабно, зухвало, застосовуючи грубий натиск’, ‘намагатися когось обдурити, перехитрити (зазвичай – грубими, нахабними способами)’, (*карт.*) ‘обіграти кого-н. за допомогою того чи іншого «прийому»’, за моделлю яких утворено велику кількість подібних поєднань: *братъ на держку, братъ на скидку, братъ на подбор, братъ на перевод, братъ на сигнал, братъ на спуск* і под. чи *братъ на Бога* ‘отримувати потрібні відомості, добиватися свого шляхом обману’; *взять на бимбор; братъ на горло; братъ на оттяжку; братъ на понт; братъ на понял; братъ на пушку; братъ на характер; братъ на храп (кого)*.

Таким чином, за своїм походженням жаргонізм *халява* слід визнати “двошаровим”. Одні його значення і похідні – ‘неохайна, негарна жінка’, ‘занедбана повія’, ‘злодійка’, ‘нечепура’, ‘нікчемна, розпусна людина; негідник’ прямо пов’язані з українською та білоруською лексемою *халява* (*холява*) ‘халява’, ‘обмотки навколо взуття чи нижньої частини підштаників’, мають паралелі в польській, кашубській, верхньолужицькій та інших слов’янських мовах. Сучасна ж його семантика – ‘безкоштовний, одержуваний за чужий рахунок’ і под. – результат пізнішого розвитку в мовній стихії російського жаргону. Зв’язок сучасного значення з первинним, ареально більш широким, зрозуміло, – досить прозорий. Проте мовні факти переконливо демонструють певну самостійність його розвитку в пізніший період і спеціалізацію, яка в підсумку зробила його однією зі смислових доміант сучасної російської мови.

Доля лексеми *халява* і звороту *на халяву* багато в чому відображає парадоксальність взаємодії “свого” і “чужого” в російсько-українському жаргонному просторі. Нерідко така взаємодія полягає в “ефекті бумеранга”: український за походженням жаргонізм, що має польські етимологічні коріння, зазнавши активізації в російському мовному побуті, повертається в первинне середовище проживання. Так взаємодія, ініційована генетичною спорідненістю, продовжує активізуватися завдяки культурно-історичним контактам наших народів.

ДЖЕРЕЛА

Бабич – Бабич Н. Д. Фразеологія української мови : навч. посіб. : У 2-х ч. – Чернівці : Вид-во Чернів. ун-ту, 1970. – Ч. 1.

Балдаєв – Балдаєв Д. С. Словарь блатного воровского жаргона : В 2 т. – М. : Кампана, 1997.

ББИ – Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона (речевой и графический портрет советской тюрьмы) / Авторы-составители Д. С. Балдаев, В. К. Белко, И. М. Исупов. – Москва : Края Москвы, 1992.

Воривода – Воривода И. П. Сборник жаргонных слов и выражений, употребляемых в устной и письменной речи преступным элементом. – Алма-Ата, 1971 // Козловский В. Собрание русских воровских словарей : В 4-х т. – New York : Chalidze Publications, 1983. – Т. 4. – С. 155–194.

Горбач 1966 – Горбач О. Аргі українських школярів і студентів // Наукові Зап. Українського Вільного Університету. Філософічний ф-т. – Мюнхен, 1966. – Ч. 8. – С. 3–55.

Грачев, Мокиєнко 2000 – Грачев М. А., Мокиєнко В. М. Историко-этимологический словарь воровского жаргона. – СПб : Фолио-Пресс, 2000.

ДК – Даль В. И. Толковый словарь живого русского языка. – Изд. 3-е, испр. и знач. доп. ; под ред. И. А. Бодуэна де Куртенэ. – М., 1903–1909. – Т. 1–4; 4-е испр. и знач. доп. ; под ред. И. А. Бодуэна де Куртенэ. – СПб. ; М., 1912–1914. – Т. 1–4. Перепечатка: – М. : Прогресс, 1995.

Елистратов – Елистратов В. С. Словарь московского арга (материалы 1980–1994 гг.). – М. : Русские словари, 1994.

ЕРСЈ–ОС – Етимолошки речник српског језика. Огледна свеска. – Београд : Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, 1998.

Івченко 1996 – Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Х. : Око, 1996.

Івченко 1998 – Івченко А. О. Історія та етимологія української фразеології: Бібліографічний покажчик (1864–1998). – Х. : Харк. іст.-філол. т-во, 1998.

Кондратюк – Словник сучасного українського сленгу / упоряд. Т. М. Кондратюк. – Х. : Фоліо, 2006.

Леп. – Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 1993. – Т. 1–2.

Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше: зб. О. В. Марковича і других / спорудив М. Номис. – СПб., 1864; 3-е вид. – К. : Либідь, 1993.

Носович – Носович И. И. Сборник Сборник белорусских пословиц, составленный И. И. Носовичем // Сборник ОРЯС. – СПб., 1874. – Т. 12. – № 2.

НСЗ–80 – Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 80-х годов / Т. Н. Буцева, Ю. Ф. Денисенко, Е. П. Холодова и др. ; под ред. Е. А. Левашова; РАН. Ин-т лингвистических исследований. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1997.

Пиркало – Перший словник молодіжного сленгу / укладач С. Пиркало ; за ред. Ю. Мосенкіса. – К. : АТ “Віпол”, 1998.

ПП 1 – Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1989.

ПП 2 – Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1990.

ПП 3 – Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1991.

ПП 4 – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 2001.

СБГПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : У 5 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986.

СВЯ – Словарь воровского языка: Слова, выражения, жесты, татуировки. – Тюмень : НИЛПО, 1991.

Скачинский – Скачинский Александр. Словарь блатного жаргона в СССР. – New-York, 1982.

Скрипник – Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови : монографія. – К. : Наук. думка, 1973.

26. СРГК – Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей / Главный редактор А. С. Герд. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1994–2005. – Вып. 1–6.
27. Ставицька – Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К. : Критика, 2003.
28. Танчук – Танчук В. Сборник пословиц русского языка. – Нью-Йорк, 1986.
29. ТЖ – Толковый словарь уголовных жаргонов ; под общей ред. Ю. П. Дубягина и А. Г. Бронникова. – М. : Интер-Омнис, Ромос, 1991.
30. ТСБМ – Глумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. ; пад рэд. К. Крапівы. – Мінск, 1977–1984.
31. Ужченко 1998 – Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. – К. : Рад. школа, 1988.
32. Ужченко 1994 – Ужченко В. Д. Историко-лінгвістичний аспект формування української фразеології : автореф. дис. ... докт. філол. наук. – Дніпропетровск, 1994.
33. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / уклад. В. Білоноженко, В. Винник та ін. Кн. 1 (А–Нал). Кн. 2 (Нал–Я). – К. : Наук. думка, 1993.
34. Brückner – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957.
35. Krzyżanowski – Krzyżanowski Ju. Mądrzej głowie dość dwie słowie. – Warszawa, 1994. – Т. 1–2; – 3-іе wyd. – Warszawa, 1994. – Т. 1–2.
36. НКР – Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich ; pod red. Ju. Krzyżanowskiego. – Warszawa, 1969–1978. – Т. 1–4.
37. Sławski – Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1952–1982. – Т. 1–5.
38. Sychta – Sychta Bernard. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : PAN, 1967–1976. – Т. 1–7.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбач О. Арго в Україні / О. Горбач. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича України, 2006.
2. Грачев М. А. Русское арго : монографія / М. А. Грачев. – Нижний Новгород : Изд-во НГЛУ, 1997.
3. Мокиєнко В. М. К українсько-польським лексическим и фразеологіческим взаємодіянням (укр. *халява* – пол. *cholewa* – рус. *халява*, *на халяву*) / В. М. Мокиєнко // *Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor Teresie Zofii Orłóś* ; pod red. Henryka Wróbla. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – S. 171–181.

REFERENCES

1. Horbach O. (2006) *Argo v Ukraini [Argo is Ukraine]*. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Ukrainy, 686 p. (in Ukrainian).
2. Grachev M.A. (1997) *Russkoe argo: monografiya [Russian argo: monograph]*. Nizhniy Novgorod: Izd-vo NGLU, 345 p. (in Russian).

3. Mokienko V.M. (ed. Wróbel H.). (2000) К українсько-польским лексическим і фразеологічним взаємодєystviyam (укр. *халява* – pol. *cholewa* – rus. *халява*, на *халяву*) [To the Ukrainian-Polish lexical and phraseological interactions (укр. *халява* – pol. *cholewa* – rus. *халява*, на *халяву*)]. Studia z filologii słowiańskiej ofiarowane profesor Teresie Zofii Orłoś. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, pp. 171-181 (in Russian).

Стаття надійшла до редколегії 29.03.18

Valeriy Mokienko, Doctor of Philology, Prof.
St. Petersburg State University, St. Petersburg

Ukrainian argot as a source of Russian jargon

The article is devoted to the functioning of the Slavic, in particular, Ukrainian-Russian jargon vocabulary. On the example of the word халява and formed from it на халяву the new etymological interpretations and functional characteristics of the jargon in modern Ukrainian and Russian languages are considered.

The word халява, which is inextricably linked to the expression на халяву ‘at somebody’s expense, for free, gift’ in the Ukrainian and Russian jargon and common parlance, has become one of the sociolinguistic dominant, a symbol of a new era, when entrepreneurs attract trusted buyers and depositors in dubious businesses and banks by freebies. Current significance of the analyzed word is the result of a natural increase in the negative expressiveness embodied in the figurative semantics of the “shoe” metaphor.

But in the Russian language this word in the sense of ‘freebie’ is the narrow dialecticism, completely ousted by the current slang. Therefore, any Russian, who is at least passively familiar with the Ukrainian language, logically considers not only the word халява, but also на халяву as borrowing from the Ukrainian language.

Analyzing this word and its derivatives in dominant senses, we have to admit that, as a slang, it still has a Russian origin. Apparently, the semantics of ‘gift, at somebody’s expense’ was accumulated in it on the basis of the phraseological significance на халяву, which is typical for the Russian jargon and known only to the periphery of the Ukrainian and Belarusian languages.

The fate of the word халява and the на халяву reflects the paradox of the interaction of “self” and “non-self” in the Russian-Ukrainian jargon space. Often, such interaction lies in the “boomerang effect”: Ukrainian slang, having undergone an activation in the Russian language, returns to the primary environment of functioning. Such interaction initiated by the genetic kinship continues to intensify with the cultural and historical contacts of our peoples.

Key words: : argot, jargon, Ukrainian-Russian jargon, the word *халява* and the fixed phrase *на халяву*.